

RETTENET ÉS IRÓNIA

UTASI CSABA

Déry Tibor kései alkotói korszakának érdekes színfoltja a *Kedves bópeer . . .!* című kisregény. A hatvanas évek második felétől kezdődően rendszeresen publikálta egy-egy napja „hordaléká”-t, s ezeknek az ember sorsa és esélyei felett tűnődő eszmefuttatásoknak áramából, ha nem is meglepetésszerűen, de váratlanul emelkedett ki 1973-ban a regény. Első pillanatra az öregedés apró-cseprő eseményeinek szépprózai leltáraként hat, ha azonban tüzetesebben is szemügyre vesszük, kiderül, hogy a biológiai és szellemi hanyatlás tüneteinek ezt a tárházát – a mindvégig sziporkázó irónia, önirónia, sőt szarkazmus ellenére is – mély kétkedés hatja át, amely messze túlmutat az egyedi élet végső fokon természetes öregkori megpróbáltatásain.

Mínthogy Déry Tibor itt a föltétlen szubjektivitás hangján kíván szólni, az első személyű elbeszélői mód mellett dönt, amely egyfelől szabad utat biztosít a legcsapongóbb reflexióknak is, másfelől pedig fölöslegessé teszi a távolságtartó ábrázolás hagyományos eszközeit. Flórist, a hetvenes éveit taposó, országos hírnű írókat állítja hát középpontba, de nem azzal a célzattal, hogy a köztiszteltnek örvendő író eszményítő arcképét rajzolja meg, kellő ellenpontozással persze, hanem hogy a művei alapján róla kialakult portré felhámját eltávolítva, láthatóvá tegye azt az örvényt, amely híren és dicsőségen túl az értelmetlenség poklát sejteti.

Ahhoz azonban, hogy e távlatot megnyithassa, el kellett homályosítania, sajátosan ellentmondásossá kellett tennie a választott írói nézőpontot. Flóris a regény számos helyén kiemeli, hogy amin dolgozik, az csak afféle jegyzet, feljegyzés, önéletrajzi vázlat, töredék, amelyet kizárólag a maga gyönyörűségére ír, s épp ezért semmiképpen, a halála után sem kerülhet a nyilvánosság elé. Ugyanakkor a szöveg indítása, cselekménytartománya, záradéka tudatosan megszerkesztett regényre vall. Már az első bekezdésben személyi jellegű információk sorakoznak: „Születtem Budapesten, a kilencvenes évek vége felé, így, ha jól számítom, még közelebb járok a hetvenhez, mint a nyolcvanhoz. Családi

okmányaim, születési bizonyítványom s keresztlevellem is Budapest ostroma idején lebombázott házunk romjai alatt elvesztek, az azóta eltelt három évtized alatt másolatokat szerezni, úgy látszik, nem volt időm.” Hogyan, Flóris bemutatkozik önmagának, és ebben még gyönyörűségét is leli? – tehetnék föl a kérdést a kisregény szellemében, de nem tesszük, hiszen Déry Tibor tudván tudta, hogy nem volt és nincs olyan író, aki műveiben, feljegyzéseiben, glosszáiban nem valamely potenciális olvasót kíván megszólítani, mint ahogy tudta azt is, hogy századunk utolsó harmadában már a magyar olvasót sem hozhatják izgalomba azok a szerzői fogások, melyek mástól származónak s véletlenül előkerültnek tüntetnek föl egy-egy alkotást. Ilyenformán a lehatárolással, a magánérdekűség ismételt hangoztatásával valójában nem az volt a célja, hogy a regény hitelességét aláúcolja, hanem hogy a korlátokat félretolva, olyan kiindulópontot biztosítson Flóris számára, amely az „emberi tőrés határáig” megengedi a konvenciók áthágását, a hipertrofáltan ironikus beszédet.

Ennek a túlzó mechanizmusnak a lényege már a regénybeli események, lelki folyamatok alapmotívumának föltárásakor megmutatkozik. Egy este, vagy tíz esztendővel a jegyzetelés megkezdése előtt, Flóris nagyobbacska fia ágya mellett üldögél, a gyerek képére elhunyt felesége arcvonásait rajzolgatja épp, amikor döbbenet észleli, hogy a könnyű nyári takaró emelkedni kezd Tamás ágyéka fölött. Riadalmát így összegezi: „Fiam első erekciója: mint egy tilosra emelkedő piros zászló előttem. Vigyázz, az úton szakadék következik. Pirosra állított szemafor: nincs tovább. Az a pöttömnyi hímvessző mint egy hegység állt előm, mint egy sziklafal meredt előttem, elreteszelve rugalmas, zajtalan léptem előtt a végtelennek hitt jövődőt. Most éreztem először, hogy meg fogok halni. Eddig nem hittem, isten látja lelkemet. Mint egy kitoró tűzhányó, az a csöpp pöcs elégette egyéni jövőmet.” Ez a tragikomikus, nyelvi játékosággal dúsitott szituáció telitalálat értékű, elsősorban azért, mert Flóris „önmaga” gyönyörűségére idézi föl. A létfontosságúvá növelt, képtelenségig sarkított bagatell esemény az ironia közegeiben teljes fénnel ragyog, amire az obligát olvasói elvárásokhoz igazodó, közvetlen vallomástevés esetében egyáltalán nem kerülhetett volna sor, hisz Flórisnak az égvilágon senki nem hinné el, hogy századunk változatos, képzeletet felülmúló erőszakvételei ellenére az emlékezetes estéig sohasem nézett szembe a halállal, így a maga halálával sem.

Miután Tamás „kis botja”, „kis lázadó lobogója”, „kis aknavetője”, „kis rakétája”, „ostromágyúcskája” a temető felé kezdi noszogatni, Flóris fokozott figyelemmel fordul önmaga felé, hogy jól átgondolt stratégiai manőverek révén minél tovább késleltesse szellemi lepusztulását, ha már az élettanít nem tudja is. A célirányos önvizsgálat során kiderül, hogy harsányan elég ritkán nevet, s akkor is csak a más kárán; ismerősei láttán lépten-nyomon kárörvendés keríti hatalmába; jellemében egyre többször a zsugoriság jeleit fedezi föl; csak akkor érzi jól magát, ha saját szenvedését megtoldja felebarátai sebeivel. Ezekhez a szimptomákhoz társul aztán az is, hogy lélekölő szokásai ellen küzdve, egy nap

földhöz vágja az anyjától rátestált bögrét, illetve hogy alkalomadtán hazudik, mint a vízfolyás. Amikor pl. egy fiatal író látogatja meg, hogy korábban hozzá eljuttatott kézírata felől érdeklődjék, egy pillanatra megszánja, mert „csontos arca még nem telt meg az önelégültség vizenyőjével, friss és követelőző volt, még nem érte be azzal, amennyit ért”, kisvártatva azonban, lévén hogy „fiatal írók regénykézíratairól eleve tudható, hogy rosszak”, ígéretekkel fűszerezett kiselőadásba fog a természetesen el sem olvasott kézirat erényeiről.

Úgyszólván a regény derekán sem járunk még, amikorra a nagy író kis gyarlóságai máris mozaikképpé állnak össze. Tévedés lenne azonban föltételezni, hogy Flóris azért vallja meg – „magának”, ugyebár – kisebb-nagyobb erkölcsi szeplőit, mert ekképpen szeretné demonstrálni fölényét mindazokkal szemben, akik csak kifelé tudnak és szeretnek bírálatot gyakorolni, vagy ha nem, hát jól-rosszul alakított szerepük hasznot hajtó velejárójának tekintik csupán az önbírálatot. Flóris rég túl van az efféle apró örömökön. Korántsem a kiemelkedés vágya fűti tehát, amikor karakterének negatív vonásaiból masszív talapatot formál. Erre azért van szüksége, hogy a környezetéről, az irodalmi életéről, az ember esélyeiről, a világról alkotott, csöppet sem optimista nézeteit az erkölcsi prédikációk sivár unalma nélkül adhassa elő.

Leginkább a képmutatás, az emberi színjátás kimeríthetetlenül gazdag változatai foglalkoztatják. Már az első epizódok egyikében megemlékezik egy temetésről, melyen három eminens költővel hozta össze a véletlen. Egyikük, miközben a gyászoló közönség a „képmutatás tornamutatványaisal” mulatja magát, vastag pletykát kavár a háta mögött, másikuk rágalmak áradatával hozakodik elő, s csak akkor csillapodik valamelyest, amikor az egészsége felől kezdenek érdeklődni, harmadikuk pedig „oly tolavó, mintha egy húszéves vigéc életereje keringne az ereiben”, holott olyan „öreg és rosakatag, hogy lábak helyett már csak a visszerein járkál, a hangja oly repedezett, hogy még a legyek is megbotlanak rajta, az arca mézsfehér, mint a saját halotti maszkja”. Nem csoda hát, hogy az irodalmi életet „keserves belharcok” hatják át. Mindenki buzgón ír, s „van, aki el is olvassa, amit ír, mielőtt nyomdába adja”. Az „irodalomtörténethez felvezető kaptató”-n állandó a tülekvő nyüzsgés, de sikerre csak az számíthat, aki tartja magát a jól bevált recepthez: „A lapályról indulunk el, egy gombostűfejnyi tehetséggel – amilyen fél ezer van az országban –, s útközben hol jobbra, hol balra kitérve, módszeresen felszereljük magunkat azokkal a hegyászó kellékekkel, amelyekkel aprócska talentumunkat a csúcsra segíthetjük. Ezek között elsősorban említhető a szívélyes, sőt elragadó modor, amellyel a külvilág éberségét elaltatjuk, sorban utána a jó duma, a kritikusok befűzésére, majd egy kis tördőfés vetélytársaink alfelébe, hogy tiszteletudón felugorjanak emelkedésünk láttán.”

A fentiekhez azonban nyomban hozzá kell tenni, hogy az írótlásairól készített kisportrék nem tartoznak Flóris remeklései közé. Akárha halálosan unná őket, megelégszik karikatúrális rögzítésükkel, némi olcsó anekdotizmust elejtve az elnagyolt vonások közé. Elemében akkor van igazán, ha kilép a min-

dennapok efemer jelenségei közül, s olyan generáliákra összpontosít, amelyek ezredévek óta meghatározzák az ember életét. Ilyen pl. a hazugság, a társadalmakat fenntartó jótékony hazudozás. Egyhelyt kifejtji, hogy az emberi méltóság nevében társaságban csak akkor mondunk igazat, ha azzal a jelenlevők érdekeit nem sértjük, hazudni pedig csak akkor hazudunk, ha rajta nem kaphatnak. A társalgásnak ilyenkor „olyan finom menüett formái jönnek létre, hogy az ember nem hiszi el Darwinnak, hogy az oktalan állatoktól származunk”. Másutt, már-már „homéri kacaj”-ra ingerlőn, azt bizonygatja, hogy a hazugság az emberiség egyik legnagyobb találmánya. Nélküle „semmilyen társas élet el nem képzelhető. A hazugság tapaszt össze minden közösséget, mely egyébként elmebajos, vérengző részekre hullana szét.”

Az efféle futamokban Flóris maradéktalanul meg tudja tartani belső egyensúlyát. Távlátokat lezáró, az emberi életet abszurdá torzító tényeket érint ugyan, de úgy, hogy a szellemes ironia eszközeivel lágyítja, föllazítja a gondolatait indukáló rettenetet. Vannak azonban helyei a regénynek, melyekben a fölmerülő kérdés oly igen szorongató, hogy Flóris elbizonytalanodik, egyszerűen nem leli a rémítő látomás ellenszerét. Századunk első évtizedeiben vált eszmélkedővé, egy olyan periódusban tehát, amikor a fejlődés lehetőségében évszázadok óta szinte vakon bízó európai ember reményei kiteljesedtek, zenitre hágtak, amikor a tudományosan megalapozott, törvényszerű megváltás ígéretétől visszhangzott egész Európa, hogy aztán a mefisztói megvalósulás a totális zsákutca képét mutassa fel, már-már visszafelé ható érvénnyel is. Érthető hát, hogy Flóris épp a „nemes eszmék” történelmi sorsa kapcsán válik tanácsatlanná és fegyvertelenné, miként azt következő idézetünk is híven bizonyítja: „Nemes eszmék? Vedd sorra őket: csak arra jók, hogy meg nem állíthatóan vért sajtoljanak ki az emberiség körme alól. Arra, hogy fedőnevük alá rejtőzzék a hatalmi vágy órjóngése. Ha emberhúsnál egyéb táplálék nem volna a földön, s embervérnél egyéb ital, annyi nem fogyasztatnék el belőlük egymás mészárolása útján, mint a nemes eszmék szolgálatában. A nemes eszmék bejárják a városok és mezők útjait, jámbor testtartással, céljuknak megfelelően összehajtogatott ábrázattal, s aki kíséretükbe szegődik, abból előbb-utóbb óhatatlanul vagy gyilkos, vagy áldozat lesz. A nemes eszmék a szadizmus legügyesebb kerítői.”

De ha így van, ha a világ, mely nem a tényekre, hanem a „látszatra kíváncsi”, ismételten visszájára fordítja az értelmes cselekvést, akkor lehet-e, érdemes-e írni, alkotni, s egyáltalán, lehet-e a munkának valamilyen haszna, merül föl Flórisban a kérdés. Netán azért „állíttatunk” a földre, hogy jól érezzük magunk? Vagy ellenkezőleg, azért, hogy a halál ítéletmondása ellen munkálkodjunk? Hogy a tünemények örvénylésében megkeressük az állandóságot, s ujjongva felmutassuk az „emberiség bizalmatlan szíve előtt”? Hogy a megtörtettek és elesetteknek a kezébe nyomjuk az „egyetlen kielégítő földi táplálékot, a reményt”? A válasz természetesen elmarad, pontosabban: amire Flóris válaszként rátalál, az csak tovább súlyosbítja csődhelyzetét: „Néha úgy tűnik fel

nekem, munkám: mintha egy egyiptomi kőgúlát óhajtanék fölrakni, hegyével a földre. S mögöttem a múltban, s körülöttem ezer meg ezer egyformán kép-telen építkezés: hegyükre állított piramisok sokasága, egy eszehagyott tömeg forgatagában.”

Végül, egyébként a „jegyzet” meg sem születhetett volna, mégis fordulatra kerül sor, amely távolról Voltaire-re asszociáltat. Amiként a korabeli világ összes ocsmányságát megtapasztaló Candide a kerti munkában talál rá végül a megnyugvást hozó és értelmet adó cselekvés lehetséges formájára, azonképpen Flóris is golyóstolla és füzete segítségével jut el a lecsillapodásig. Igaz ugyan, hogy ő, kit ekkorra „véggépp elhagyott az ifjúság”, már nem remélhet jövőt a munkától, ám ennek ellenére az írószerszám kézbevételekor ugyanaz a „csön-des izgalom” fogja el, mint majd hatvan év alatt, valahányszor dolgozni kezdett. Egy racionálisan meg nem ragadható izgalom, amelytől a világ, bármennyire igyekezzék is, úgy látszik, semmiképpen sem foszthatja meg az embert.